

महाराष्ट्रातील कार्यरत वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या वृद्धाश्रमाविषयी समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. अशोक चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय

पेठ वडगांव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

१) प्रस्तावना:— आधुनिक कालखंडात ज्या विविध सामाजिक समस्या गंभीर रूप धारण करत आहेत त्यातील 'वार्धक्याची समस्या' ही एक गंभीर समस्या होय. जगाच्या लोकसंख्येत वृद्धांच्या लोकसंख्येचा वाटा १९८५ ला ०८.८३ टक्के होता. तो २०२५ पर्यंत जाण्याचा अंदाज वर्तविला जात आहे. भारताच्या संदर्भात २०२० ला एकूण वृद्धांची लोकसंख्या ७७ दशलक्ष तर महाराष्ट्रात १४२.३४ लाख असेल असा अंदाज संयुक्त राष्ट्राने वर्तविला आहे.^(१) वृद्धांच्या या वाढत्या संख्येबरोबरच वृद्धांच्या समस्याही वाढत आहेत. त्यांच्या निराकरणासाठी विविध प्रयत्न होत आहेत. वृद्धाश्रमांची स्थापना हा त्यापैकीच एक प्रयत्न होय. आज महाराष्ट्रात १७९ वृद्धाश्रम कार्यान्वित आहेत. ^(२) व आज त्यांची आवश्यकताही भासत आहे. मंगला गोडबोले यांच्या मते, 'औद्योगिकरण, शहरीकरण, पाश्चात्त्यीकरण यामुळे वृद्धाश्रमांची कल्पना हळूहळू येऊ लागली..... यापुढे वृद्धाश्रम ही सामाजिक संस्था अपरिहार्यच असेल. ^(३) विविध कारणांनी वृद्धाश्रमांची अपरिहार्यता स्पष्ट होते तेव्हा तेथील वृद्धांच्या सुसह्य जीवनासाठी आवश्यक बाबींची पूर्तता होते का? वृद्धाश्रमांच्या काही समस्या आहेत का? हे जाणून घेणे अभ्यासकाला आवश्यक वाटते म्हणूनच, 'महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास' हा विषय अभ्यासकाने अभ्यासासाठी निवडला.

२) अभ्यास पध्दती:—

२.१ अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमाविषयीच्या समस्या जाणून घेणे.

२. महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमाविषयीच्या समस्यांचे वर्गीकरण करणे.

२.२ तथ्य संकलन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंध हा वर्णनात्मक संशोधन आराखडयानुसार अभ्यासलेला आहे.

यासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक तथ्य सामग्रीत असहभागी निरीक्षण, मुलाखत अनुसूचीचा व मुलाखत तंत्राचा वापर करण्यात आला आहे. तर दुय्यम तथ्य सामग्रीत वृद्धाश्रमांची माहिती पुस्तिका, वृद्ध व वृद्धाश्रमासंबंधी ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्र, शोधनिबंध यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

२.३ अभ्यासाचे क्षेत्र

प्रस्तुत अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील सहा प्रशासकिय विभागांतर्गत येणा—या वृद्धाश्रमांची अभ्यास समग्र म्हणून निवड करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात एकूण १७९ वृद्धाश्रम आहेत.^(४) पैकी किमान पातळीवर दहा टक्के वृद्धाश्रमांची निवड करण्याचे निश्चित केले. त्यादृष्टीने २५ वृद्धाश्रमांची निवड स्तरित नमुना तंत्राने प्रत्येक विभागातून लॉटरी पध्दतीने करण्यात आली आहे.

३) महाराष्ट्राच्या वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या वृद्धाश्रम संबंधी समस्या

३.१ वृद्धाश्रमाच्या जागेसंबंधीची समस्या

ले.कर्नल (नि.) मा.ग.आठवले यांच्या मते, 'जेष्ठ निवासाचे स्थान शहराच्या शांततामय विभागात असावे.'^(५) तर मंगला गोडबोले यांच्या मते, 'वृद्धसंस्था गावापासून संपर्क अंतरावर पण कोलाहलापासून दूर असाव्यात'.^(६) या दृष्टीने पाहता अभ्यासकाने क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०८ (३२ टक्के) वृद्धाश्रम शांततामय भागात आहेत तर १७ (६८ टक्के) लोकवस्तीत, कोलाहलाचा त्रास होणा-या भागात आहेत. याचा परिणाम वृद्धांच्या स्वास्थ्यावर होऊ शकतो.

३.२ शुध्दीकरण केलेल्या पाण्याच्या उपलब्धतेची समस्या

डॉ. रत्नावली दातार यांच्या मते, 'स्वच्छ अन्न व पाणी पोटाच्या आरोग्यासाठी खूप महत्वाचे असते.'^(७) या दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी १३ (५२ टक्के) वृद्धाश्रमात शुध्दीकरण केलेल्या पाण्याची उपलब्धता आहे. पण १२ (४८ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी व्यवस्था नाही.

३.३ स्वतंत्र धान्य व भांडी कोठाराच्या सोयीसंबंधी समस्या

स्वच्छता, आरोग्य यासाठी वृद्धाश्रमात धान्य व भांडी यासाठी स्वतंत्र कोठाराची (खोली) गरज असताना क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ११ (४४ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी सोय आहे तर १४ (५६ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी सोय नाही.

३.३ चार चाकी वाहनाच्या उपलब्धतेविषयीची समस्या

वृद्धांना तातडीने दवाखान्यात घेऊन जाणे, धान्य, भाजी किंवा इतर साहित्य आणणे इ. सर्व कामास उपयुक्त चार चाकी वाहन वृद्धाश्रमाचे असणे गरजेचे असते. पण क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी २२ (८८ टक्के) वृद्धाश्रमाकडे असे स्वतःचे वाहन नाही.

३.५ नातेवाईकांच्या मुक्काम व्यवस्थेसंबंधीची समस्या

वृद्धांना भेटायला येणा-या नातेवाईकांच्या मुक्कामाची व्यवस्था वृद्धाश्रमात असेल तर परस्परांना जास्तीचा वेळ सहवासात घालवता येईल, समुपदेशन शक्य होईल. या दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०९ (३६ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी व्यवस्था आहे पण १६ (६४ टक्के) वृद्धाश्रमात ती नाही.

३.६ समुपदेशन व्यवस्थेसंबंधी समस्या

डॉ. अलका व्यास यांच्या मते, 'सर्वच वयाच्या व्यक्तींना कधी ना कधी समतोल राखण्यासाठी, आपले अनुत्तरीत प्रश्न सोडवण्यासाठी समुपदेशनाची गरज असते.'^(८) या दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०३ (१२ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी व्यवस्था उपलब्ध आहे. तर २२ (८८ टक्के) वृद्धाश्रमात या व्यवस्थेचा अभाव जाणवतो.

३.७ प्रशिक्षित कर्मचा-यासंबंधीची समस्या

वृद्धाश्रमातील वृद्धांची योग्य पध्दतीने काळजी घेणे, सेवा करणेसाठी प्रशिक्षित कर्मचा-यांची उपलब्धता गरजेची ठरते तथापी क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०२ (०८ टक्के) वृद्धाश्रमात प्रशिक्षित कर्मचारी आहेत तर २३ (९२ टक्के) वृद्धाश्रमात नाहीत हे स्पष्ट झाले.

३.८ स्वतंत्र शौचालयासंबंधीची समस्या

डॉ. रत्नावली दातार यांच्या मते, 'बाथरूम, शौचालय खोलीतच किंवा खोलीच्या अगदी जवळ असावे'.^(९) हि सोय वृद्धांसाठी खूप गरजेची आहे. यादृष्टीने पाहता २५ पैकी १४ (५६ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी सुविधा वृद्धांना उपलब्ध आहे. तर ११ (४४ टक्के) वृद्धाश्रमात खोलीतच किंवा खोलीच्या अगदी जवळ अशी सुविधा उपलब्ध नाही.

३.९ वृद्धाश्रमातील पुरेसा प्रकाश, खेळत्या हवेसंबंधीची समस्या

वृद्धांच्या शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यासाठी वृद्धाश्रमांच्या खोल्यामध्ये पुरेसा प्रकाश व खेळती हवा असणे खूप गरजेचे असताना क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी १६ (६४ टक्के) वृद्धाश्रमात पुरेसा प्रकाश, खेळती हवा आहे. पण ०९ (३६ टक्के) मध्ये पुरेसा प्रकाश व खेळत्या हवेचा अभाव जाणवतो.

३.१० वृद्धाश्रम चालक, व्यवस्थापक, कर्मचा—यांबाबत वृद्धांचे मत

वृद्धाश्रमातील वातावरण आनंदी असणेसाठी वृद्ध आणि वृद्धाश्रम चालक, व्यवस्थापक, कर्मचारी यांच्यात संवाद व आपलेपणा असावा. परस्परांचे परस्परांबद्दलचे मत चांगले असावे या दृष्टीने पाहता ६१.३६ टक्के वृद्धांनी चालक, व्यवस्थापक, कर्मचा—यांबद्दल 'चांगले' मत व्यक्त केले. २८.८६ टक्केंनी 'बरे' असे मत व्यक्त केले तर ०९.७८ टक्केंनी नकारात्मक मत नोंदवले.

४) निष्कर्ष

१. ३२ टक्के वृद्धाश्रमांची जागा वृद्धांच्या स्वास्थ्यासाठी योग्य व पूरक आहे. ६८ टक्के वृद्धाश्रमांची जागा योग्य व पूरक नाही.
२. ५२ टक्के वृद्धाश्रमात शुध्दीकरण केलेल्या पिण्याच्या पाण्याची सोय उपलब्ध आहे. ४८ टक्के वृद्धाश्रमात अशी शुध्दीकरण यंत्रणा नाही.
३. ५६ टक्के वृद्धाश्रमात स्वच्छता, आरोग्य यासाठी आवश्यक म्हणून स्वतंत्र धान्य व भांडी कोठाराची सोय आहे. ४४ टक्के वृद्धाश्रमात स्वतंत्र धान्य कोठार नाही.
४. सर्व कामास उपयुक्त चार चाकी वाहनाची वृद्धाश्रमात गरज असली तरी १२ टक्के वृद्धाश्रमातच त्या आहेत. ८८ टक्के वृद्धाश्रमात वृद्धाश्रमाचे स्वतःचे चार चाकी वाहन नाही.
५. वृद्धाश्रमातील वृद्धांना भेटण्यासाठी येणा—या नातेवाईकांकरीता ३६ टक्के वृद्धाश्रमात मुक्कामाची सोय आहे. ६४ टक्के वृद्धाश्रमात ती नाही.
६. केळ १२ टक्के वृद्धाश्रमात समुपदेशन व्यवस्था आहे. ८८ टक्के वृद्धाश्रमात समुपदेशनासारखी अत्यंत आवश्यक सुविधा उपलब्ध नाही.
७. वृद्धांची योग्य पध्दतीने काळजी घेण्यासाठी प्रशिक्षित कर्मचा—यांची गरज असताना केवळ ०८ टक्के वृद्धाश्रमात प्रशिक्षित कर्मचारी आहेत तर ९२ टक्के वृद्धाश्रमात प्रशिक्षित कर्मचारी नाहीत.
८. खोलीतच किंवा खोलीच्या अगदी जवळ बाथरूम, शौचालय असणे गरजेचे असताना ४४ टक्के वृद्धाश्रमात खोलीत किंवा खोलीच्या अगदी जवळ बाथरूम शौचालयाची सोय नाही.

९. वृद्धांच्या शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यासाठी गरजेचा असणारा पूरेसा प्रकाश खेळती हवा ३६ टक्के वृद्धांश्रमात पूरेसा प्रमाणात नाही.

१०. २८.८६ टक्के वृद्धांचे वृद्धांश्रम चालक, व्यवस्थापक, कर्मचा—यांबद्दल 'बरे' असे मत नोंदवले तर ०९.७८ टक्केनी पूर्ण नकारात्मक मत नोंदवले.

संदर्भसूची

१. ले. कर्नल (निवृत्त) मा.ग.आठवले, 'वृद्धावस्था विज्ञान दैनंदिन जीवनाशी सांगड' २०१३. पूणे पान नं. ३६,
४७
२. 'वृद्धांश्रम माहिती पुस्तिका २०१४', लोकमान्य सेवा संघ, पारले, मुंबई आणि महाराष्ट्र शासनाचे दैनिक सकाळ
२० जानेवारी व दैनिक लोकमत २१ जानेवारी २०१७ चे प्रसिध्दी पत्रक.
३. मंगला गोडबोले, 'वार्धक्य', 'उत्कर्ष प्रकाशन', पूणे २००४. पान नं. ६९
४. ले. कर्नल (निवृत्त) मा.ग.आठवले, 'वृद्धावस्था विज्ञान दैनंदिन जीवनाशी सांगड', प्रकाशक सौ. सुमती
आठवले, संवाद प्रिंट्स पूणे २०१३, पान नं. २४१
५. मंगला गोडबोले, 'वार्धक्य', 'उत्कर्ष प्रकाशन', पूणे २००४. पान नं. ११६
६. डॉ. रत्नावली दातार, 'सुखद वृद्धत्व', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पूणे २०१४. पान नं. २०
७. डॉ. अलका व्यास, 'महिलासाठी सदर', 'मनोहारी मनोयुवा नियतकालिक', 'फेस्कॉम', पूणे, जानेवारी, फेब्रुवारी
२०१५ पान नं. ५४
८. डॉ. रत्नावली दातार, 'सुखद वृद्धत्व', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पूणे २०१४. पान नं. ९९